

Кам'янець-Подільський в добу гетьманату (1918 р.)

*Ігор Ратушняк,
викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова*

Дослідження історії Кам'янця-Подільського доби гетьманату є актуальним науковим завданням. У той час місто було адміністративним центром Подільської губернії (населення близько 4 млн осіб), повіту (341 тис. осіб) [25, с. 4, 5, 19], важливим осередком культурного і економічного життя краю (на той час у місті проживало 42 249 осіб). У цьому контексті наукове значення вивчення цього періоду полягає у важливості історії Кам'янця-Подільського у загальній реконструкції періоду Української гетьманської держави 1918 р. на Поділлі. Підсилює актуальність зазначеної теми її недостатнє дослідження, незважаючи на наявність низки публікацій з питань історії губернського центру в 1918 р. Мета статті – висвітлити головні аспекти історії Кам'янця-Подільського в добу гетьманату 1918 р. в контексті аналізу основних напрямків діяльності місцевої адміністрації. З цією метою виділено такі головні частини теми: формування місцевих гетьманських органів влади та їхня діяльність щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації, відносини влади з органами самоврядування, спроби стабілізації економіки, культурно-освітнє життя, падіння гетьманату в Кам'янці-Подільському.

Формування місцевих гетьманських органів влади та їхня діяльність щодо суспільно-політичної стабілізації

У перші дні становлення гетьманської влади Кам'янець-Подільський перебував у процесі повернення губернських установ, евакуйованих з міста на початку Першої світової війни. Серед них були повернуті установи губернського земства (у 1918–1920 рр. головою якого був В. Приходько [35, с. 272]) та Кам'янець-Подільський окружний суд [8, арк. 139], який очолював В. Арцишевський. З поверненням основних губернських установ, Кам'янець-Подільський повернув собі статус губернського центру, якого фактично позбувся в 1914 р.

Встановлення гетьманату не було підтримано губернською адміністрацією Поділля. Її очільник В. Дудич 3 травня відправив всім повітовим комісарам і

комендантам телеграму про скликання 7 травня місцевих з'їздів селян і робітників, на яких передбачалося ухвалити резолюції, спрямовані проти гетьмана і обрати представників на Всеукраїнський селянський з'їзд в Київ [44, арк. 1]. Повітовий комісар Каніщук 4 травня продублював цю інформацію у своїй відозві, закликаючи населення «не допустити старого панування поміщиків та капіталістів» [43, арк. 45]. Однак втручання австро-угорських підрозділів, що заявили про підтримку нової влади, унеможливило скликання зазначених з'їздів [33, №44. – 9 трав.].

Неприхильно до нової влади поставилися і органи самоврядування. Наприклад, 9 травня 1918 р. Кам'янець-Подільська міська дума обговорила пи-

563. Гетьман Павло Скоропадський

тання про нову владу і схвалила резолюцію, в якій говорилося: «... вважаючи, що проголошення гетьмана незначною групою... є посягання на уряд України, яке може перерости в громадянську війну та анархію, дума палко протестує проти такого насильства» [29, с. 303].

Зазначене сприйняття гетьманату було типовим для регіонів і актуалізувало формування системи нової та ефективної влади на місцях. 13 травня на посаду подільського губернського старости був призначений досвідчений адміністратор, проскурівський земський діяч, голова Проскурівської повітової продовольчої управи, правник за освітою Сергій Іванович Кисельов (1877–1937) [40, №1. – 15 мая. – С. 2; 19, №8. – 31 трав.]. За національністю він був росіянином [18, арк. 9], на час революції 1917 р. належав до партії кадетів [20]. 19 травня С. Кисельов вступив у виконання обов'язків губернського старости [51, арк. 4]. Газета «Слово Поділля» повідомила, що йому «була влаштована грандіозна зустріч. Все населення задоволене призначенням пана Кисельова» [40, №8. –

24 мая] (на той час обов'язки губернського старости виконував голова Подільської казенної палати А. Броєцький [56, арк. 50]).

Нижчою структурною ланкою системи управління був повітовий старостат. Новопризначеного кам'янець-подільського повітового старосту С. Васильєва досить швидко змінив Л. Д. Гончаров – мировий посередник I ділянки повіту, який виконував обов'язки старости 27 травня – 13 червня [52, арк. 19]. 14 червня до виконання обов'язків кам'янецького повітового старости приступив Олексій Гнатович Подерні (1868–?) [52, арк. 13]. Він здобув освіту в Казані в реальній школі і піхотній юнкерській школі, перебував на військовій службі. У відставку вийшов у званні поручика.

У 1891–1909 рр. був земським начальником окремих ділянок Чебоксарського і Казанського повітів, у 1909–1912 рр. – членом Гродненського відділу селянського поземельного банку. У квітні 1914 – серпні 1915 рр. – працював комісаром у селянських справах Володавського повіту Холмської губернії, у серпні

564. Кам'янець-Подільський. Австро-угорські війська входять до міста, 1918 р.

1915 – травні 1917 рр. – в апараті головноуповноваженого з урядження біженців Південно-Західного фронту, з травня 1917 р. – у земському відділенні Міністерства внутрішніх справ, апараті головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста [52, арк. 50–59 зв.]. Наприкінці серпня 1918 р. управління повітового старости переїхало в нове приміщення (дім Збарського, що розташовувався на перетині Кишинівської та Петроградської вулиць). На облаштування управління було виділено 5,3 тис. крб. [52, арк. 47].

До системи військової влади належав інститут губернського і повітового комендантів. Посаду губернського коменданта Поділля обіймав Іваніщенко, а з 17 травня – С. Сароченко [45, арк. 51]. Кам'янець-Подільським повітовим комендантом був полковник М. Галін [14, арк. 372]. У підпорядкуванні військової влади в Кам'янці перебували повітова охоронна сотня: піших (152 осіб), хотинська повітова сотня (102 особи), вартовий загін (250 осіб), штат Подільської бригади окремого корпусу кордонної охорони [14, арк. 9–10].

Поступово до компетенції старост було передано всю повноту влади в регіонах. Головним засобом підвищення ефективності виконавчої влади було підпорядкування їй силових структур. 15 травня 1918 р. губернські і повітові коменданти отримали з військового міністерства наказ в якому зазначалось, що старости мають перевагу перед комендантами, які є лише тимчасовими державними органами, утвореними для виконання поряд з іншими завданнями (військове управління) прохань цивільної влади щодо військової допомоги для ліквідації «анархії і бешкетів..., не чекаючи вказівок зверху» [12, арк. 186]. 18 травня 1918 р. створений замість міліції правоохоронний орган – Державна варта – був підпорядкований старостам. 8 червня у зверненні до повітових старост С. Кисельов радив їм прохати у поміщиків фінансової підтримки на збільшення варти, «яка повинна представляти дуже поважну силу, розгнуждане село рахувалося з нею» [46, арк. 7]. Того ж дня С. Кисельов призначив керівний склад варти в межах повітів. Головою варти у Кам'янецькому повіті став М. Беклемішев, у Кам'янці – М. Лобанцов [51, арк. 30, 31].

До процесу створення нового правоохоронного органу губернський староста прагнув залучити й органи самоврядування. 17 червня у зверненні до міських управ Поділля С. Кисельов просив їх «прийти на допомогу організації Державної варти... асигнуванням необхідної суми грошей для наймання приміщень під арештантські дома, квартири начальника міської і ділянкових міських начальників Державної варти, їхніх канцелярій, на освітлення, опалення і ут-

римання телефонів цих квартир, а також на роз'їзди означеним особам, у справах служби, по місту, тому що чинам Державної варти часто доводиться виконувати доручення, що стосуються міського господарства» [11, арк. 422].

У формуванні штату варти С. Кисельов орієнтував старост на використання положень російського імперського закону від 23 жовтня 1916 р. про зміцнення поліції. З метою підняття авторитету варти і практичних потреб служби голова адміністрації губернії встановив для правоохоронців регіону зразки обов'язкової уніформи, застерігав, що у варті повинні працювати тільки безумовно чесні, виховані, уважні, тактовні, енергійні, дисципліновані, ретельні професіонали [49, арк. 22–23 зв.]. 29 червня в Кам'янці-Подільському на нараді повітових старост під головуванням С. Кисельова «було висловлено загальне побажання про запровадження форми, як чинам адміністрації, так і чинам державної варти...» [49, арк. 119]. У звіті уряду Кисельов також вказував, що «повітові старости, які мають військові чини, носять військову форму, а цивільні – форму начальників повітів Царства Польського» [49, арк. 72–72 зв.]. Голова губернської адміністрації встановив тимчасові оклади утримання службовців правоохоронного органу: «в межах 200 крб. молодшим вартовим і 500 крб. повітовим начальникам Державної варти і роз'їзних під звіт для дільничних – 200, повітових – 300 крб. на місяць» [49, арк. 51].

Після сформування особового складу Кам'янецька міська варта налічувала 172 особи, повітова – 198. В резервній кінній сотні служило 103 вартових [49, арк. 232].

Відзначимо, що реальною силою, на яку спиралася влада, буди окупаційні австро-угорські війська. На Поділлі дислокувався 25-й корпус 2-ї Східної австро-угорської армії [7, с. 188]. Підрозділи корпусу в Кам'янці-Подільському очолював генерал-майор Бауковац. Але навіть в губернському місті окупаційні підрозділи не могли почувати себе спокійно. Так, 17 червня за залізничним вокзалом Кам'янця сталися вибухи на складах австрійського війська. Декілька снарядів потрапили на окраїні «Нового Плану» [40, №31. – 21 юня].

Важливою новацією в діяльності адміністрації періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була українізація діловодства. Проте в період гетьманату вона не була здійснена повністю. У практиці діловодства панувала двомовність. За спогадами командира II Подільського корпусу П. Єрошевича:

«Вдаряло в око, що за півтора місяці зайшли великі зміни в складі цивільної адміністрації; в роботі заступили люди більш фахово здібні; вони майже не відрізнялися

від адміністрації старого часу, але українською мовою майже не володіли. Працювати з ними було легше, бо вони вже були добре натаскані в своїй роботі, але зразу видно, що вони спільного (крім дехто з них маєтків) з Україною нічого не мають і тільки й мріють про стару Російську імперію...» [21, с. 16–17].

Підтверджують окремі дані зі спогадів архівні матеріали. Зокрема, 30 липня з Власної канцелярії гетьмана України губернському старості Поділля надійшов наступний лист:

«На ім'я Ясновельможного Пана Гетьмана, пошти всі офіційні зношення різних Інституцій поступають на російській мові. З приводу сього прохаю зробити розпорядження, щоб вся переписка, яка торкається до Пана Гетьмана і інших інституцій, була друкована на Державній мові» [48, арк. 24].

30 жовтня у циркулярі повітовим старостам С. Кисельов вказував, що «в деяких посадових осіб і в їхніх службових канцеляріях до теперішнього часу не заведені штампові бланки українською мовою» і просив розпорядитись, «щоб підвідомчі Вам установи негайно завели б всі штампи українською мовою» [49, арк. 190].

Адміністративно-розпорядчі заходи губернського старости були спрямовані на суспільно-політичну стабілізацію. 1 червня 1918 р. у своєму першому зверненні «До населення Поділля» С. Кисельов закликав «до розсудливості, спокою і допомоги уряду у встановленні необхідного державного ладу». Попереджаючи, «що невиконання вимог урядової влади, порушення ладу» буде каратися «самими суворими засобами», староста, зокрема, вимагав здати вогнепальну зброю [34, №54]. Постанова губернського старости від 3 липня закликала населення припинити руйнування і пошкодження державного майна, зокрема засобів зв'язку [34, №61]. З метою стабілізації запроваджувалося певне обмеження громадянських прав. 16 червня губернський староста заборонив проведення всіх зборів без відповідного дозволу [53, арк. 10]. 20 червня С. Кисельов наказав повітовим старостам надіслати список місцевих газет та часописів, із зазначенням їхнього політичного напрямку і мови видання [49, арк. 46]. 13 липня в обіжнику повітовим старостам С. Кисельова визнав можливою перлюстрацію листів [47, арк. 107].

20 червня з метою відновлення порядку, підняття авторитету влади С. І. Кисельов використав і традиційні шляхи впливу на соціальну психологію, звернувся до православної церкви. У листі до в. о. єпископа Подільського і Брацлавського Пімена губернський староста пропонував оголосити звернення церкви до народу про підтримку гетьмана, згадувати його ім'я при богослужіннях [49, арк. 41]. 2 вересня С. Кисельов просив Пімена про перевід на інші місця свяще-

ників, що займалися «поглибленням революції» [11, арк. 194 зв.]. В «Обов'язковій постанові» від 18 липня 1918 р. С. Кисельов наказував:

«З огляду на крадіжки і пограбування, що відбуваються тепер серед населення міста Кам'янця, а також антисанітарного стану дворів і вулиць... з метою більш успішної боротьби зі злочинністю. а також з ціллю утримання дворів і вулиць в санітарній чистоті, зобов'язую домовласників м. Кам'янця-Подільського великих дворів, де є декілька квартир або магазинів, утримувати по одному двірнику на окремий двір, і дрібних домовласників – по одному двірнику на декілька дворів, але не більше, ніж на 5–10 дворів».

Двірники мали прийматися на службу з дозволу місцевого очільника варту [34, №63. – 31 лип.]. 15 серпня С. Кисельов одержав з Києва телеграму про обов'язковість прописки міських мешканців в домовій книзі, в якій потрібно було вказувати їхні підданство і національність [34, №69].

Проти політичних противників влада вдавалася до репресій. С. Кисельов відправив старостам наказ Директора Департаменту Державної варту здійснити в ніч на 28 серпня арешти «ворогів існуючого ладу», які належали до лівих соціалістів-революціонерів, більшовиків, бунду, профспілок, правих партій [39, №9. – 18 дек.].

Відносини влади з органами самоврядування

Політика центральної гетьманської влади щодо зміцнення регіональних адміністрацій призвела до значних ускладнень у їхніх відносинах з органами самоврядування. Адміністратори з дореволюційним російським досвідом об'єктивно не могли знайти «спільної мови» з ліберально або соціалістично налаштованими діячами органів самоврядування. Ускладнювало ситуацію неприхильне ставлення самоуправлів до гетьманату.

Нова влада прагнула повернути самоврядування до розв'язання місцевих господарських і культурних справ. 23 травня С. Кисельов в циркулярі «Земським управам Поділля» закликав до «негайного утворення земських пошт» «для обслуговування роз'їздів правительственних агентів» [57, арк. 309]. 30 червня губернський староста звернувся до Міністерства внутрішніх справ з пропозицією допомогти земствам у справі утримання пошти [57, арк. 305].

Підтримувала влада земства й у питанні постачання продовольством. Одним з таких прохань було звернення В. Приходька від 29 травня до С. Кисельова стосовно допомоги з постачанням борошна губернській лікарні (Кам'янець) і богадільні в с. Нові Сокилівці Проскурівського повіту [56, арк. 82]. 3 червня губернський староста направив в Кам'янецьку міську продовольчу управу наступне звернення: «Прошу передати з тої [партії], що має прибути в м. Кам'янець-

565. Кам'янець-Подільський, центр міста, початок ХХ ст.

Подільський для потреб місцевого населення борошна один вагон Подільському губернському земству для губернської земської лікарні» [56, арк. 83]. 16 вересня В. Приходько просив С. Кисельова дозволити «споживчому товариству службовців Подільського губернського земства закупівлю в межах Кам'янецького та Проскурівського повітів по сталих цінах... мучних продуктів» для потреб Кам'янецької губернської народної лікарні [56, арк. 314–315]. 23 вересня губернський староста у листі до Міністерства продовольства просив підтримати це прохання, «бо дійсно з такими продуктами дуже скрутно у м. Кам'янці» [56, арк. 316].

Враховуючи опозиційність земств, в деяких випадках непрофесійні дії земців, гетьманська влада вирішила створити ревізійні комісії для перевірки діяльності місцевого самоврядування і за результатами перевірки вирішувати майбутнє кожного з них. 8 червня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Статут про тимчасові ревізійні комісії по перевірці діяльності органів місцевого самоврядування». Ревізійні комісії очолювали старости. У випадку виявлення протиправної діяльності комісіям надавалось право негайно усувати правопорушників від справ, повідомляючи про це губернського старосту та судові органи. Губернський староста мав право на місце усунутих працівників тимчасово призначити «здатних осіб» і був зобов'язаний повідомити про це міністра внутрішніх справ. Підтвердженням політичного характеру ревізії самоврядувань є інструкція губернського старости від 20 червня. В інструкції повітовим старостам рекомендувалося з'ясувати під час перевірки земств,

зокрема, такі питання: 1. Чи було виконано точно розпорядження Тимчасового уряду про доповнення земських зібрань, чи число нових гласних було довільним, а самі земства були не доповнені, а переобрані?; 2. Чи не вплинуло порушення цього розпорядження на наступні вибори?; 3. Який склад управ сформувався після виборів в майновому, освітньому та політичному відношенні?; 4. Чи не виходила управа за межі своїх повноважень, а також чи не перевищувала своєї влади?; 5. Яке ставлення управи до теперішнього уряду – активне (агітація) чи пасивне (саботаж)?», а

«Якщо були... порушення, то чи переслідували вони цілі політичні або корисливі» [55, арк. 7–7 зв.].

У Кам'янці-Подільському ревізії були проведені в органах самоврядування міста, повіту і губернії. Зокрема, 24 липня 1918 р. Подільська губернська ревізійна комісія на чолі з С. Кисельовим, в складі члена Кам'янець-Подільського окружного суду В. Гловацького, радника губернського правління В. Підвисоцького, члена селянського присутствія М. Волковича-Григоровича, кам'янецького податкового інспектора К. Блаудзевича, завідуючого відділом по самоврядуванню С. Жихарьова, розпочала ревізію Подільської губернської управи [16, арк. 7]. В. Приходько згадував про ревізію земства:

«Я приділив комісії спеціальну кімнату і запропонував секретареві управи Марчуків та бухгалтеру Березіну – давати комісії усі потрібні матеріали та рахунки. І на цім – мій стосунок з комісією – закінчився. Пригадую, – ані я та члени управи, ані відповідальні співробітники управи зовсім не хвилювались: ніяких злочинів за собою ми не почували, працювали – якомога більше й краще для добра самостійної України та її народу і знали, що, власне, в цьому й полягає наш злочин. Тому, як добре пригадую, уся праця в управі бігла так, ніби нічого не сталося. Комісія сиділа скромненько у своїй кімнаті, я наказав подавати їм чай і зовсім не цікавився – не мав часу цікавитися, – що вона робила... Чи закінчила комісія свою працю, ніяк пригадати не можу. Яюсь вона непомітно зникла. Та й не дивно: «Україна глухо волновалась», надходила осінь і все ширились чутки, що мусить прийти повстання проти Гетьмана...» [35, с. 345].

Власне, висновок комісії не можна назвати позитивним. 29 серпня Кам'янець-Подільська ревізійна

комісія ухвалила звіт про результати ревізії Подільської губернської земської управи. У ньому стверджувалося:

«Діяльність теперішнього складу губернської управи можна охарактеризувати як цілком безгосподарську, безсистемну і на додачу як безпомічну метушню з невтримним прагненням до широкого безплідного розкидування народних грошей. Земське господарство, що занепало завдяки війні і революції, не тільки не відновлюється, але навіть не може втриматися в нинішньому його вигляді, а йде до подальшого руйнування... Губернська ревізійна комісія приходять до висновку: що хоча Подільська губернська земська управа в теперішньому своєму складі і не дає твердих гарантій в корисності для населення Поділля і продуктивності її господарських починань, тим не менш, приймаючи до уваги, що силою нового закону управа в найближче майбутнє повинна скласти свої повноваження, що в діяльності її немає достатніх відомостей до притягнення її до карного суду а, отже, і відсторонення її від посади, що достатнім корективом теперішнього складу може бути доповнення його на двох вільних вакансіях новими членами за вибором губернського старости, що відмічені в докладі дефекти діяльності можуть бути ліквідовані розпорядженням губернського старости і доповненим складом...» [16, арк. 10].

Після ревізії Кам'янецької думи та управи, яка встановила випадки перевищення повноважень, що вплинули на фінансові і господарські справи, зі складу думи було виведено 10 осіб, зокрема голову думи О. Красовського і його заступника І. Міранського [3, с. 57]. Висловлюючи протест, у жовтні 1918 р. подав у відставку голова думи Я. Крайз [24, с. 43; 3, с. 57]. Не погоджуючись з призначенням губернським старостою нового голови міської думи Б. Ємельянова, її гласні вирішили подати скаргу в Міністерство внутрішніх справ, а міський голова Р. Саркісов подав у відставку [40, №82. – 23 авг.]. Лише 20 жовтня важливе питання очільника міста було врегульоване. Губернський староста допустив до виконання обов'язків міського голови Кам'янця-Подільського представника українських партій О. Морозовського (1882–?), випускника математичного відділення Київського університету св. Володимира [1, с. 205]. Разом з тим, для контролю за діяльністю міської управи створено комісію з 14 осіб [24, с. 43].

Не кращими були результати ревізії повітового земства. Після ревізії всі члени управи і члени земських зборів були звільнені. Губернський староста призначив до повітового земства новий склад Кам'янець-Подільської повітової управи на чолі з К. Харжевським, а також його заступником Є. Монастирським, графом А. Потоцьким, В. Хорбковським; 26 серпня він приступив до виконання обов'язків [40, №88. – 31 авг.].

Врахувавши результати роботи ревізійних комісій в регіонах, влада ухвалила закони «Про проведен-

ня виборів губернських і повітових земських гласних» (5 вересня 1918 р.) і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст» (2 жовтня 1918 р.). Вони офіційно припиняли повноваження гласних земських зборів і міських дум, а їхні функції переходили до відповідних управ, постанови яких набирали чинності лише після їх затвердження губернським старостою [19, №50. – 21 верес.; №55. – 5 жовт.]. Закони вносили обмеження до попереднього принципу загального голосування і відновлювали трьохступеневу куріальну систему виборів на основі майнового цензу. Метою цієї зміни було зміцнити вагу заможного прошарку населення в земських установах і одночасно усунути з них революційні елементи. До складу Кам'янець-Подільського міського і повітового само врядувань передбачалося обрати по 60 гласних. Але в умовах протигетьманського повстання вибори проведено не було.

Водночас, центральна влада фінансово підтримувала органи самоврядування Поділля. Після проведення їх ревізії і поповнення складу дореволюційними фахівцями, уряд у серпні–жовтні 1918 р. асигнував на місцеві потреби значні суми. 21 серпня 1918 р. Кам'янець-Подільському міському самоврядуванню виділили 306 тис. крб. на заготівлю дров для потреб міського населення [42, арк. 154 зв.], 29 серпня 1918 р. – Подільській губернській земській управі позичку в 1, 5 млн крб. [58, арк. 45], а 31 жовтня – позичку в 2 млн крб. [58, арк. 129]. 22 жовтня Кам'янець-Подільській повітській земській управі надано позичку в 200 тис. крб. [58, арк. 121].

Спроби стабілізації економіки

Мотивувавши свій прихід, зокрема, бажанням припинити економічну руїну в країні, гетьманат здійснив чимало заходів в цьому напрямку. За спогадами В. Приходька, «в місяцях травні–листопаді, пощастило перевести на Поділля дуже велику роботу. Передусім тому, що на Україні панував відносний спокій, ходили потяги, функціонувала пошта, виходили часописи, селянство, хоч розчароване і тероризоване, працювало на своїй землі – був урожай і не було голоду та стихійних нещаст» [35, с. 274]. П. Єрошевич також відзначив певні риси стабілізації: «Міста дуже пожвавили, торгівля ожила; всюди почало пробиватись енергійне життя; карбованець пішов угору» [22, с. 16–17]. Серед перших економічних заходів нової влади варто відзначити «Обов'язкову постанову» губернського старости від 24 травня 1918 р., що повідомляла про обмінний курс валют – німецька марка – $\frac{3}{4}$ крб., австрійська крона – $\frac{1}{2}$ крб. [34, №52. – 8 черв.].

Здійснювалися заходи щодо відновлення збору податків. 1 серпня 1918 р. Подільська губернська народна управа скликала нараду в справі збирання з

населення податків. В присутності її голови В. Приходька, голови Кам'янецької повітової управи Д. Чирського було констатовано суму недоїмок в 7 млн крб. і ухвалила заснувати інституцію волосних земських зборщиків [54, арк. 119–122 зв.]. Були створені деякі нові підприємства. Зокрема, у серпні 1918 р. спілкою Кам'янецьких кооператорів засновано Кооперативний народний банк. Він мав опікуватися «позичками, інструкторською працею та постачанням краму» [4, №124. – 30 серп.].

Стабілізацію гальмували гострі соціальні конфлікти. Так, 25 травня на станції Кам'янець-Подільський відбувся страйк залізничників у зв'язку із заборгованістю уряду у виплаті заробітної платні за 5 місяців [13, арк. 295]. 10 липня в Кам'янці-Подільському відбувся страйк друкарів, що тривав кілька тижнів [24, арк. 45]. Причини страйку носили економічний характер [32, с. 63]. 14 липня розпочався загальний страйк залізничників України, в якому взяли участь працівники станції Кам'янець-Подільського. Вони вимагали вивести з країни окупаційні війська, підвищити заробітну платню, скоротити робочий день [24, с. 45]. Страйк тривав до 20 серпня і супроводжувався серйозними збоями залізничних перевезень [38, с. 15].

Однією з найважливіших економічних проблем було продовольче питання, наслідком чого стало підвищення цін (спекуляція). Населення міст і містечок Поділля, за словами місцевих урядовців, вже весною 1918 р. «страшенно нарікає на велику дорожнечу харчів» і «стогне від дорожнечі і вздутої спекуляції» [15, арк. 25, 124]. С. Кисельов прагнув підтримати самоврядування у придбанні продовольства (тільки Кам'янець-Подільський щомісяця потребував 54 вагони борошна [57, арк. 193]). Зокрема, 24 травня губернський староста звернувся до вінницького уповноваженого хлібного бюро Поплавко з проханням негайно вислати «в Кам'янець міській продовольчій комісії поки десять вагонів борошна. Хлібна криза вже викликала заворушення, придушені австрійським військами. Нестатки надзвичайні» [56, арк. 69]. 18 жовтня С. Кисельов просив інтенданта 20-го Австро-Угорського полку «відпустити Кам'янецькій міській управі 120 пудів борошна для випічки хліба задля місцевого населення» [56, арк. 72].

Розуміючи суспільну важливість вирішення продовольчої проблеми С. Кисельов в червні 1918 р. у Кам'янці провів нараду працівників казенних і громадських установ губернії, на якій обговорювалось питання організації боротьби із спекуляцією. 18 липня 1918 р. губернський староста видав «Обов'язкову постанову по боротьбі із спекуляцією продуктами харчування і предметами першої необхідності». Вона

передбачала створення комісій по боротьбі із спекуляцією, які повинні були встановити тверді ціни і запобігати їх зростанню. Постанова забороняла займатись торгівлею тим, хто не мав відповідних свідоцтв [34, №63. – 31 лип.]. В Кам'янці-Подільському було оштрафовано власника пекарні Грішпуна на 3 тис. крб. [5, с. 9]. 16 жовтня губернський староста у зверненні до населення повідомив перелік продовольчих товарів, які знаходяться у державній монополії. У вільній торгівлі залишалися такі продукти, як рослинна олія, сало, всі молочні продукти, яйця, свиняче м'ясо і копчені вироби з нього, домашня і дика птиця, чай, кава, какао, фрукти й овочі. Староста звертався до населення «почати рішучу боротьбу з довільними вимогами і обмеженнями у цій справі, з чийого боку вони не надходили б, шляхом повідомлення мені про всякий випадок такого порушення своїх прав» [51, арк. 18–18 зв.].

Прагнучи ліквідувати тільки наслідок продовольчої проблеми – спекуляцію, влада досягнула лише часткового успіху. Характерним явищем для міст Поділля восени 1918 р. були постійні черги громадян за продовольством.

Другою надзвичайно важкою міською проблемою була житлова криза. Можливості влади тут також були обмеженими. Але й у таких умовах влада не залишалася пасивною. З метою пом'якшення негативних наслідків житлової кризи в губернському центрі, С. Кисельов 31 серпня видав «Обов'язкову постанову». У ній вказувалося, що з метою протидії надзвичайному підвищенню цін на квартири в м. Кам'янці і передмістях засновується Регістраційне бюро при міській управі [34, №73].

Культурно-освітнє життя в Кам'янці-Подільському

Зазначена сфера вважається найуспішнішим напрямком діяльності влади. Відзначимо, що відносна внутрішня стабільність поживила культурно-освітнє життя. Незважаючи на цензуру, в м. Кам'янці-Подільському виходила періодика з гарною інформаційною наповненістю. Зокрема, йдеться про «Подільські губернські відомості», «Подольський край», «Подольская мысль», «Село», «Голос подольской Церкви».

Активно в сфері культури працювали органи самоврядування. 18 травня Кам'янецька міська дума ухвалила низку культурно-освітніх проектів: 1) визнати мінарет поблизу кафедрального костелу «пам'яткою суспільного значення» та закрити проїзд автомобілів на подвір'я поблизу храму; 2) включити до місцевої шкільної мережі всі українські, польські, єврейські навчальні заклади, програми яких відповідали умовам міських початкових училищ; 3) виділити 1500 крб. на організацію курсів українознавства для вчителів початкових шкіл [29, с. 304]. 1 липня Кам'янецька

дума вирішила порушити перед Міністерством освіти питання про запровадження викладання українською мовою в міських гімназіях з підготовчого та першого класів і в тих школах, де навчалося багато дітей євреїв і поляків, викладалися польська і єврейська історія та література [29, с. 304]. Цікаво, що у червні–липні 1918 р. в Кам'янці-Подільському діяли не тільки курси українознавства для вчителів нижчих початкових шкіл [30, №137. – 10 серп.; 23, с. 401–402], але й шеститижневі курси для вчителів єврейських шкіл, здійснені за ініціативою Кам'янець-Подільської ліги культури [40, №32. – 22 юнія].

У надзвичайно непростих умовах переслідувань з боку проросійськи налаштованих урядовців працювало в 1918 р. українське товариство «Просвіта». Реагуючи на численні звернення представників української інтелігенції, 10 вересня С. Кисельов врегулював процедуру скликання зборів «Просвіт». Вони були зобов'язані за декілька днів до скликання зборів, постановки вистави повідомити старосту або начальника державної варти, які могли на збори або інші заходи «Просвіт» направити службовця варти [47, арк. 27; 49, арк. 151].

Серед інших культурно-освітніх заходів влади варто відзначити звернення С. Кисельова від 26 липня до міністра освіти з проханням вжити заходів щодо звільнення австрійськими і українськими підрозділами приміщень українських шкіл з метою їх підготовки до нового навчального року [47, арк. 26].

У добу гетьманату в місті було відкрито декілька середніх шкіл. 6 вересня 1918 р. уряд ухвалив постанову про створення Кам'янець-Подільської державної української гімназії ім. С. Руданського [23, с. 407]. Також створювалися навчальні заклади національних меншин. Зокрема, у Кам'янці-Подільському було відкрито 2 польські гімназії [26, с. 228].

Серед культурних організацій, створених за гетьманату, варто згадати Український національний хор, організований місцевою «Просвітою». 6 жовтня у «Народному домі» в Кам'янці-Подільському відбулося урочисте відкриття та перший концерт хору [24, с. 44; 27, с. 53]. Його головним завданням було «студювання української... народної пісні і творів укра-

566. Кам'янець-Подільський, новий міст і Старе місто. Поштова листівка, початок ХХ ст.

їнських композиторів, а також пісень і композицій інших народів» [22, №60. – 24 верес.].

Найвагомішою подією науково-культурного життя в Кам'янці-Подільському в добу гетьманату стало заснування в місті українського університету. Значена ідея виникла ще за УНР, але реалізували її саме в гетьманській Україні. Місцева адміністрація спочатку скептично ставилася до цього проекту. Зокрема, у липні 1918 р. губернський староста С. Кисельов запитав у майбутнього ректора І. Огієнка, «чи ж дійсно проф. Огієнко вірить у те, що можна створити український університет» [31, с. 97]. Вища влада всебічно підтримала ідею створення вищого навчального закладу в столиці Поділля.

17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив закон про створення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згідно закону Кам'янець-Подільський університет заснувався в складі 4 факультетів, з яких історико-філологічний та фізико-математичний повинні були розпочати навчання в 1918 р. За таких умов губернський староста активно допомагав у підготовці до його відкриття. Це підтверджують спогади не тільки І. Огієнка, а й викладача цього навчального закладу Л. Білецького. Зокрема, Білецький, критикуючи ставлення, «яке виявляли вищі місцеві російські урядовці, російська бюрократія до укр[аїнського] університету» констатував:

«Зате цілком інакше відношення спостерігалось з боку старости Подільського Кисельова, який дуже багато допоміг в справі організації Університету... і пішов так далеко назустріч нашому святу, що проголосив 22 жовтня навіть національним святом м. Кам'янця, а шкільна влада оголосила це свято як найбільше шкільне свято цілого Поділля» [37, с. 252].

567. Кам'янець-Подільське технічне училище, в 1918 р. в цій будівлі відкрився державний український університет. Поштова листівка, початок ХХ ст.

Урочисте святкування відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету відбулося 22 жовтня 1918 р. Наприкінці існування гетьманату, 20 листопада П. Скоропадський затвердив закон про заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського університету.

Відзначимо, що в добу гетьманату також піднімалося питання долі Кам'янецької фортеці. 22 липня Кам'янець-Подільська міська управа звернулася до Міністерства освіти з проханням виділити 1,5 тис. крб. на ремонт фортеці і отримала згоду на 50% від суми запиту [60, арк. 1–2]. 23 вересня 1918 р. «Просвіта», Подільське церковно-археологічне товариство, Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв звернулося до відділення охорони пам'яток Головного управління мистецтв Міністерства народної освіти з проханням не влаштовувати у Кам'янець-Подільській фортеці в'язницю чи казарми. У листі висловлювалася ідея перетворити фортецю в музей або архів [60, арк. 3, 3 зв.]. У відповідь, 11 жовтня відділення охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства освіти звернулося до Кам'янецької «Просвіти» з проханням здійснювати нагляд за фортецею [60, арк. 12].

Падіння гетьманату в Кам'янці-Подільському

Попри певні здобутки у внутрішньополітичному житті, гетьманські органи влади налаштували проти себе значну частину суспільства. Насамперед це стосується селянства. Відновивши поміщицьке землеволодіння, влада налаштувала проти себе найчисельнішу верству українського суспільства. Незадоволеною

була й українська інтелігенція, опозиційність якої посилилася з невдачею спроби українізації уряду.

У серпні 1918 р. у губернському центрі було створено Подільську філію Українського національного союзу. Її очолив В. Злотчанський – комісар з питань народної освіти на Поділлі, професор місцевої технічної школи [35, с. 357]. Вона доволі активно діяла. Вже 27 серпня Подільська філія Українського національного союзу, губернська народна управа, Всеподільська вчительська спілка, «Просвіта», Подільський союз кооперативних організацій, спожив-

чі союзи Поділля, представники українського духівництва подали С. Кисельову меморандум, в якому висловлювався протест щодо політики уряду, проявами якої були повсюдні арешти, репресії, каральні експедиції, реквізиції, ускладнення в діяльності курсів українознавства, розпуск самоврядувань. Висловлювались пропозиції по зміні дій місцевої адміністрації [10, арк. 145]. У вересні 1918 р. місцева філія УНС разом з «Просвітою» висловили голові гетьманського уряду рішучий протест з приводу домагань деяких урядових кіл оголосити російську мову державною [28, с. 359].

Активізується діяльність партії українських соціалістів-революціонерів в Кам'янці-Подільському, де вони утворили організацію «Соціалістичне коло» (60 осіб). Осередок очолював В. Приходько [2, с. 242].

Менш впливовою була ліворадикальна опозиція. Але й серед неї відбувалася організаційна консолідація. Так, 17 жовтня у Кам'янці-Подільському було створено більшовицький революційний комітет у складі 5 осіб (Зекцерман, Кушелев, Веретник, Грушевський, Клігер) [32, с. 109].

Восени 1918 р. в очікуванні зіткнення з Радянською Росією, гетьманат розпочав посилення силових структур, яке активізувалося після революції в Німеччині та Австро-Угорщині наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. Влада вдалася до низки попереджувальних заходів. 18 жовтня С. Кисельов відправив головам Союзів земельних власників, хліборобів, міським головам, головам повітових земських управ, повітовим старостам Подільської губернії інструкцію щодо створення добровільних

дружин «з свідомих хліборобів і інтелігенції» [10, арк. 153]. 21 жовтня Кам'янець-Подільський повітовий староста оприлюднив звернення до населення із закликом створити відповідні дружини. Але зазначений задум фактично зазнав краху. Із запланованих 2 тис. дружинників вдалося набрати 69 [41, с. 72–78].

5 листопада в оголошенні Подільського губерньського старости населенню також повідомлялося, що з 7 листопада жителі Кам'янця-Подільського, які будуть з'являтися на вулицях після 11 години вечора повинні мати при собі посвідчення особи, а за відсутності такого будуть затримуватися вартою до з'ясування їх особи [50, арк. 25]. Тоді ж губерньський староста здійснив заходи щодо підтримки освітлення міста. 5 листопада він повідомив Департаменту державної варти:

«Міністерство торгівлі не дає нафти, без якої місто не освітлюється; створюються сприятливі умови темним силам. Не маючи можливості далі очікувати, поки Департамент палива розкачається, зробив розпорядження затримати одну цистерну нафти, що спрямовується залізницею Департаменту, і передати її електричній станції» [43, арк. 209].

5 листопада С. Кисельов запропонував повітовим старостам на допомогу загонам Державної варти створювати охоронні загони з інтелігенції і колишніх офіцерів [9, арк. 147]. Але навіть колишні офіцери не були надійними. В одному з інформаційних повідомлень 7 листопада губерньському старості повідомили про вислів одного з офіцерів охорони:

«Український уряд викинув нас за борт, а коли йому загрожує небезпека, то звертається до нас за допомогою, але ми йому відплатимо тим самим» [43, арк. 390–390 зв.].

У ці дні ситуація в Кам'янці була напруженою. Так, 7 листопада в місті

«натовп любителів легкої наживи з місцевого і навколишнього населення зробили спробу пограбувати цукор на станції Кам'янець не дивлячись на присутність варти, що охороняла склад. Насильство це припинено вартою з застосуванням зброї, при чому з нападників 1 вбитий, 2 поранено» [43, арк. 295–296].

У зв'язку із стихійними правопорушеннями, які виникли під час відходу з Поділля австро-угорських військ, які брали участь у погромах поміщицьких маєтків, укра-

їнських в'язниць, передавали зброю селянам в обмін на харчі [43, арк. 227], 9 листопада у Подільській губернії було запроваджено військовий стан [19, №68.–9 листоп.]. Всю повноту влади в краї надано командирі II корпусу генерал-лейтенанту П. Єрошевичу. У своєму наказі командир корпусу вимагав від губерньського старости надати йому на затвердження копії всіх постанов по охороні ладу, звітності повітових старост перед військовою владою [43, арк. 310–310 зв.]. Губерньський староста вважав, що оголошення Єрошевича свідчать про порушення ним ст. 600 Положення про польове управління військ і II розділу Правил про місцевості, оголошені на воєнному становищі, «свідчить про прагнення комкора цілком дискредитувати губерньську і повітову цивільну владу і присвоїти собі і повітовим комендантам непередставленні їм законні права» [43, арк. 313–313 зв.]. На ґрунті розмежування повноважень між С. Кисельовим і П. Єрошевичем виник конфлікт. Губерньський староста подав у відставку, яка не була прийнята [43, арк. 389, 255, 262–262 зв.].

Останні дні гетьманату в Кам'янці-Подільському адміністрація повідомляла населення про швидкий прихід військ Антанти. Так, 16 листопада 1918 р. кам'янецький повітовий староста попередив населення повіту, що Антанта вирішила об'єднати всі частини Росії на основі федерації. Староста попереджав, що усілякі антиурядові виступи будуть придушені збройною силою англо-французьких військ [28, с. 360].

19 листопада у Вінниці було повалено гетьманську владу. Директорію УНР підтримав командир

568. Кам'янець-Подільський, в'їзд до міста через новий міст. Поштова листівка, початок XX ст.

II Подільського корпусу [18, арк. 20–21]. Після цього було перервано телеграфний зв'язок Кам'янця-Подільського з Києвом (він здійснювався через Вінницю [40, №152.– 20 нояб.].

Дізнавшись про повстання проти гетьмана, члени Подільської губернської управи вирішили підтримати Директорію УНР. Ультимативні вимоги С. Кисельову від імені УНС 20 листопада поставив Г. Степура. В. Приходько згадував:

«Губерніальний староста Кисельов, без будь-яких затримок, передав владу – папери та документи, а на ранок, зібравши на автомобіль свої речі, разом з полковником – великоросом Потатуєвим, виїхав на Проскурів, до свого маєтку. Згідно з умовою, ніхто їм перешкод не робив» [35, с. 356].

Г. Степура повідомляв П. Єрошевичу, що С. Кисельов передав владу 20 листопада 1918 р., а «перехід влади стався без крові та насильства... о 20 годині но-

чі» [6, №32.– 4 груд.]. Після переходу П. Єрошевича на бік Директорії, губернський староста розумів безперспективність перебування на своїй посаді і тому без перешкод передав у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії Г. Степурі.

Отже, на Поділлі Кам'янець став другим містом, в якому було повалено гетьманат. Особливістю цього процесу був його мирний характер. У більшості повітових центрів краю відбувалися сутички прихильників Директорії УНР з гетьманцями [36, с. 259]. У масштабах всієї України Кам'янець-Подільський став другим губернським центром, після Харкова (гетьманат тут було повалено в ніч на 17 листопада), де було встановлено владу Директорії УНР. Через те, що Поділля було одним з перших регіонів, де встановилася влада Директорії УНР, його стратегічне розташування, близькість до столиці України, край став її важливою опорою в боротьбі з гетьманатом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфавитный список студентов Императорского Университета Св. Владимира. За 1900–1901 академический год. – Киев: Тип. Императорского Ун. Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 366 с.
2. Антонишин А. Діяльність політичних партій на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського / А. Антонишин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вип. 13. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2008. – С. 240–244.
3. Антонишин А. Реформа місцевих органів самоврядування на Поділлі 1918 року (доба гетьманату) / А. Антонишин // Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки». – Хмельницький, 2008. – С. 53–60.
4. Відродження. – 1918.
5. Галатир В. Державотворчий процес у Кам'янецькому повіті в добу гетьманату Павла Скоропадського / В. Галатир // Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.: матеріали круглих столів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 5–13.
6. Голос подольской церкви. – 1918.
7. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: сборник документов и материалов. – К., 1967. – Т. 1, кн. 1.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф. 172. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 299.
9. Там само. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 39.
10. Там само. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 124.
11. Там само. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 94.
12. Там само. – Ф. Р-1196. – Оп. 1. – Спр. 2.
13. Там само. – Ф. Р-1196. – Оп. 1. – Спр. 4.
14. Там само. – Ф. Р-1196. – Оп. 1. – Спр. 14.
15. Там само. – Ф. Р-1196. – Оп. 1. – Спр. 32.
16. Там само. – Ф. Р-4162. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Там само. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 16611.
18. Там само. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 19049.
19. Державний вісник. – 1918.
20. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (1) / Н. Дорошенко-Савченко // Свобода. Український щоденник. – 1955. – №249. – 28 груд. – С. 2.
21. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Ч. I: Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади / П. Єрошевич // За державність. – 1938. – №8. – С. 9–31.
22. Жизнь Подолии. – 1918.
23. Завальнюк О. М. Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень–грудень 1918 р.) / О. М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С. 399–413.

24. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 116 с.
25. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 120 с.
26. Кравчук О. М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері (1918 р.) / О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 11. – С. 225–240.
27. Кузьміна Н. Товариство «Поділля» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.) / Н. Кузьміна // Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.): матеріали Всеукр. наук. конф. – Хмельницький, 2008. – С. 47–54.
28. Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період гетьманату (травень–листопад 1918 р.) / В. С. Лозовий // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 357–360.
29. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917–1918 рр. / В. А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 299–306.
30. Нова Рада. – 1918.
31. Огієнко І. Рятуння України / І. Огієнко; упор., автор передм. і комент. М. С. Тимошик – К.: Наша культура і наука, 2005. – 464 с.
32. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920): документи і матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 488 с.
33. Поділля. – 1918.
34. Подільські губернські відомості. – 1918.
35. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / Віктор Приходько; упоряд. і автори передм. Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: Консоль, 2011. – Ч. 2. – 416 с.
36. Ратушняк І. І. Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському / І. І. Ратушняк // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 255–263.
37. Ратушняк І. І. Подільський губернський староста Української держави 1918 р. С. Кисельов у спогадах сучасників / І. І. Ратушняк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2015. – Вип. 23. – С. 249–255.
38. Революційний рух 1918 року на Вінниччині / уклали В. П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини. 1998 р. – Вінниця, 1999. – С. 14–17.
39. Свободное слово. – 1918.
40. Слово Подолии. – 1918.
41. Стецюк В. Б. Гарнізон Кам'янца-Подільського в добу гетьманату // Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.: матеріали круглих столів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 69–77.
42. ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10.
43. Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76.
44. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 1.
45. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 2.
46. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 3.
47. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 5.
48. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 8.
49. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9.
50. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 13.
51. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 94.
52. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 99.
53. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 138.
54. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 140.
55. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 144.
56. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 149.
57. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 204.
58. Там само. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 123.
59. Там само. – Ф. 2226. – Оп. 1. – Спр. 5.
60. Там само. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 42.